

ZGODOVINA VELENJA

dr. Primož Gašperič

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
primoz.gasperic@zrc-sazu.si, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6736-1308>

DOI: https://doi.org/10.3986/9789610502623_02

UDK: 94(497.4Velenje)

911.375(497.4Velenje)

IZVLEČEK

Zgodovina Velenja

Arheološke najdbe pričajo o stalnem ali občasnem bivanju človeka na območju Šaleške doline že v starejšem paleolitu. Prve pisne omembe gradov in cerkva so iz 12. stoletja. Številni gradovi omogočijo širjenje protestantizma, velika pridobitev pa je delovanje prve osnovne šole v Velenju leta 1574. Z izboljšanjem cestnih povezav od konca 18. stoletja se območje odpre, vzpostavi pa se tudi poštni promet. V virih se premož omenja že v drugi polovici 18. stoletja, začetki premogovništva pa segajo v konec 19. stoletja. Intenzivni industrijski razvoj Velenja se začne po letu 1945. Odločna lokalna politika ter udarniška energija prebivalcev je v drugi polovici 20. stoletja zgradila sodobno mesto, ki mu radi rečejo mestu v parku. Rast industrije je temeljila na pridobivanju premoga in proizvodnji električne energije, posledica pa je onesnaženje območja. Leta 1987 je v Velenju potekal ekološki protest, ki se smatra za začetek trajnostnega razvoja. Sprejeti so bili številni sanacijski programi, katerih rezultati predstavljajo zgleden model okoljske sanacije degradiranega industrijskega območja.

KLJUČNE BESEDE

rudarstvo, socializem, moderno mesto, onesnaževanje, ekološka sanacija, historična geografija

ABSTRACT

History of Velenje

Archaeological findings testify about the permanent or occasional existence of man in the Šaleška dolina area in the earlier Paleolithic. The first written references of the castles and churches date from the 12th century. Numerous castles allow the spread of Protestantism, and the great gain is the operation of the first elementary school in Velenje in 1574. With the improvement of road links since the end of the 18th century, the area has been opened and postal traffic has been established. Coal is mentioned in sources as early as the second half of the 18th century, and the beginnings of the coal industry reach the end of the 19th century. The intensive industrial development of Velenje begins after 1945. The decisive local politics and striking energy of the inhabitants built a modern city in the second half of the 20th century, which they like to call the city in the park. The growth of the industry was based on coal mining and electricity production, resulting in pollution of the area. In 1987, an ecological protest took place in Velenje which is considered as the start of sustainable development. A number of remediation programs have been adopted, the results of which represent an exemplary model of environmental remediation of a degraded industrial area.

KEY WORDS

mining, socialism, the modern city, pollution, ecological remediation, historical geography

1 Uvod

Velenje je posebnost 20. stoletja. Lahko bi rekli, da je fenomen socialističnega prepričanja o izgradnji novega, po takratnem prepričanju boljšega sveta. V svoji daljni zgodovini predstavlja le manjše naselje, ki dosega raven lokalnega središča. Z odkritjem količin premoga svetovnih razsežnosti ter politiko industrializacije doživi preskok ter postane pomemben energetski dejavnik na državni in regionalni ravni. Zasluga kolektivne zavesti, udarništva ter vera v boljši jutri je Velenju, kot delavcu prijaznemu središču dodala tisto, kar pogosto pogrešamo pri ostalih mestih. Kljub političnim in gospodarskim spremembam Velenje ohranja duh udarniškega ponosa ter iz leta v leto bolj prepozna lastne kulturne, naravno-geografske ter zaposlitvene prvine, ki mu jih nudijo prostor, prebivalci in globalna svetovna dostopnost.

Članek je kratek pregled najpomembnejših zgodovinskih dogodkov, značilnosti, vplivov in ljudi, ki so oblikovali in soustvarjali zgodovino Šaleške doline ter predvsem Velenja. Pri pisanju so bila v veliko pomoč dela (tudi) Velenjčanov (na primer prispevki v Šaleških razgledih, Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice, Velenje: zbornik [11. in 12.] raziskovalnega tabora v letih 1999 in 2000, Zgodovina premogovnika Velenje), ki so zlasti od konca 20. stoletja preučili in opisali posamezna obdobja in značilnosti obravnavanega območja.

2 Od prvih naselitev do 18. stoletja

Območje Šaleške doline je bilo poseljeno že v starejšem paleolitiku. Redke, a bogate arheološke najdbe pričajo o stalnem ali občasnem bivanju človeka. Ostanke orodja ter predmetov za lov in bivanje so našli v Mornovi zijalki pri Šoštanju ter v jami Špehovka pri Hudi luknji. Območje so v antiki kolonizirali Rimljani, arheološke ostanke pa so našli v zgoraj omenjenih lokacijah ter tudi v Bevčah pri Velenju. O zgodnjem srednjem veku (med 5. in 12. stoletjem) je malo znanega, od 12. stoletja dalje pa se že pojavijo prve listine o cerkvi sv. Jurija, gradovih Šalek v istoimenskem kraju, Turn v Škalah ter Kacenštajn v Šentflorijanu. Kljub temu, da so najstarejši urbarji ohranjeni iz 15. stoletja (Ravnikar 1989), je imelo to burno stoletje v Šaleški dolini daljnosežne posledice. Izumrli sta rodbini Celjskih knezov in gospodov Ptujskih, ki sta bili največji posvetni posestnik na tem območju. Leta 1461 je bil ukinjen gornjesavski samostan ter ustanovljena ljubljanska škofija. Konec stoletja pa so sledili roparski vpadi turške vojske, ki so pustošili tudi po Šaleški dolini. V 16. stoletju se je nadaljevala nevarnost turških vpadov, velik vpliv na dogajanje pa je imel verski razkol med katoliki in protestanti. Širjenje protestantizma je bilo najmočnejše med plemstvom in meščanstvom, številni gradovi v Šaleški dolini pa so bili dober predpogoj za njegov razmah (Ravnikar 1999). Zaradi velikega števila gradov (med 10 in 20) je bila Šaleška dolina znana tudi kot »dolina gradov«, ime pa se je ohranilo vse do danes. V tem obdobju postane to območje eno od središč protestantskega življenja na Štajerskem. Največja pridobitev tega časa je delovanje prve osnovne šole, ki so jo leta 1574 protestanti odprli v Velenju (Ravnikar 1999; Šalej 1999).

V začetku 17. stoletja je delovanje protestantizma zatrto, zaradi bremen in vse težjih razmer pa postaja vse bolj nemirno kmečko prebivalstvo. Leta 1635 je prišlo do upora vseh slojev podložništva, ki je bil krajevno dokaj omejen, po povzročeni škodi pa silovitejši od obeh velikih kmečkih uporov leta 1515 in 1573. Zavzetih, opljenjenih ali porušenih je bilo od 35 (po dokumentiranih podatkih) do 67 (po manj zanesljivih podatkih) gradov, samostanov in župnišč. Najeta vojska krajišnikov je upor hitro zatrla, nekajtedensko bivanje in divjanje najetih vojakov pa je povzročilo dodatno pustošenje ter jezo plemstva (Hudales 1989; Ravnikar 1999).

Velenje je bilo skozi srednji vek ter vse do prve polovice 20. stoletja manjši trg, ki je po številu prebivalcev, hiš in centralnih funkcijah zaostajal za Šoštanjem in tudi mnogimi podeželskimi naselji v dolini (na primer Škale). Naselje se posredno omenja že leta 1264, ko so Velenjčani pričeli neki listini gornjegrajskega samostana. Grad se omenja že v 70. letih 13. stoletja (Muzej Velenje 2019; Ravnikar 1989;

Šalej 1999, po: Kljajič 1997), izrecno pa leta 1322, ko so ga gospodje Kunšperški prodali gospodom Ptujskim (Jakič 1997). Že vsaj sedem stoletij daje grajska zgradba Velenju in širši okolici osrednji obrambni, upravni, kulturni in vizualni pečat. V 13. stoletju so ga pozidali gospodje Kunšperški, v nadaljnjih stoletjih pa so ga večkrat spreminjali in dograjevali. Leta 1537 ga je Franc Lichtenberški podaril svojemu zetu Hansu Wagnu. V času te rodbine je sredi 16. stoletja dobil današnjo podobo renesančnega dvorca (Jakič 1997; Stopar 1985).

3 Od 18. do srede 20. stoletja

Številne reforme cesarice Marije Terezije in njenega sina cesarja Jožefa II. v drugi polovici 18. stoletja močno spremenijo družbeno in upravno ureditev. Pod tem vplivom je izvedeno prvo štetje prebivalstva leta 1754 (Hudales 1999). Spremeni se še iz srednjega veka uveljavljena delitev upravnih enot po zemljiških gosposčinah. Leta 1771 so uvedli oštevilčenje hiš, leta 1784 pa katastrske občine, s čimer so izboljšali nadzor nad zemljiško posestjo in obdavčenjem. V tistem obdobju je bilo območje današnje občine Velenje večji del zajeto v okraju Velenje, ki je spadalo pod celjsko okrožje (Hudales 1999). To je tudi čas ponovnega odprtja osnovne šole. Z dovoljenjem šoštanjanskega župnika odpre leta 1777 cerkovnik Janez Roser »zasilno šolo«. Slednja je leta 1799 postala redna (Ravnikar 1989).

Po preureditvi v času renesanse, na velenjskem gradu ni večjih predelav. Številne spremembe pa so pri njegovem lastništvu. Med najpomembnejšimi lastniki so rodbina grofov Sauerjev, ki so imeli v lasti še številne druge gradove. Konec 18. stoletja so ga prodali in po menjavi nekaj lastnikov je sredi 19. stoletja prišel v last Karla von Adamoviča de Cepina. Po njegovi smrti ga je podedovala vdova Bianca Adamovich, po kateri je manjši gradič Novo Velenje pod velenjskim gradom dobil imel Vila Bianca (Hudales 1999). Gre za eno najlepših zgradb na robu starega trga iz srede 19. stoletja.

Leta 1801 je trg Velenje prizadel uničujoč požar. Pogorele so vse hiše in celo cerkev. Po prenovi so se nekatere sprva pritlične hiše od srede stoletja dalje spremenile v nadstropne, kar je veljalo za hiše premožnejših prebivalcev. V pritličju so bili prostori za obrtniško delavnico oziroma gospodarski del, v nadstropju pa bivalni del. Konec 18. in v začetku 19. stoletja so se izboljšale cestne povezave z okolico. Med najpomembnejšimi je bila leta 1826 zgrajena cestna povezava s Koroško, ki je potekala skozi Hudo luknjo. Z boljšimi cestnimi povezavami je prišel tudi poštni promet (Hudales 1999), vse skupaj pa je vplivalo na postopno odprtje v svet. V začetku 19. stoletja je bilo Velenje še sedež okraja z deželnim sodiščem. Sredi 19. stoletja je bila na področju sodstva uvedena nova razdelitev, kjer sta bili do tedaj enakopravna okraja Velenje in Šoštanj združena v sodni okraj Šoštanj (Hudales 1999).

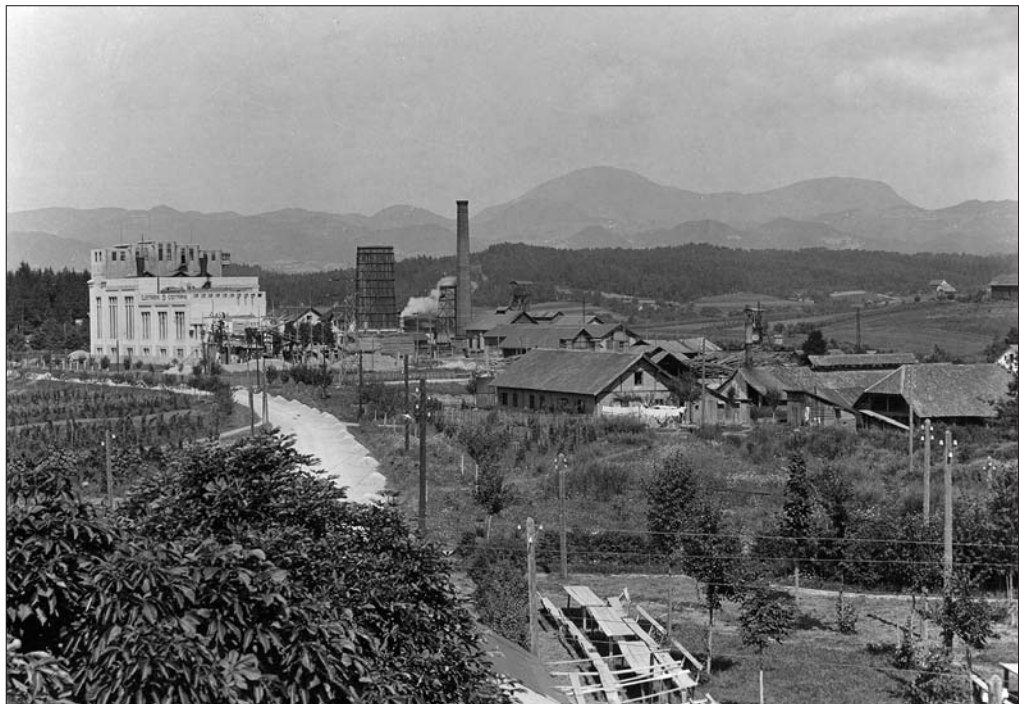
Zametki industrijskega razvoja Velenja segajo v 2. polovico 19. stoletja, ko je bilo ozemlje Slovenije del Avstro-Ogrske monarhije. V tem obdobju je fevdalizem že odpravljen, po drugi strani pa se je uveljavil liberalni kapitalizem. Ta čas zaznamuje prvi val industrializacije, nadgradnja cestnega ter gradnja železniškega omrežja. Obdobje je čas kulturnega, narodnostnega in političnega prebujanja vendar v Šaleški dolini pusti največji pečat postopna industrializacija. V Šoštanju postane usnjarska dejavnost rodbine Vošnjak konec stoletja prava industrijska panoga, v Puharjih pri Šoštanju je deloval rudnik cinka in svinca, krajši čas tudi cinkarna (Hudales 1989; Ravnikar 1989).

Konec 19. stoletja je Velenje predvsem trgovsko in oskrbovalno središče z obrtjo in nekaj upravnimi funkcijami, kmetijstvo pa je v tistem času še pomembna gospodarska dejavnost (Šalej 1999, po: Šterbenk 1998). S pojavom meščanstva in industrializacije se je začel intenzivnejši razvoj, pri čemer je imel sosednji Šoštanj določeno prednost zaradi naravne središčne lege in močne obrtne tradicije (Šalej 1999).

Močnejši gospodarski razmah je Velenje doživelo konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja, ko so v bližini Velenja, med Staro vasjo in Škalami, odprli premogovnik. V tistem času je premogovništvo na razvoj trga Velenje vplivalo le posredno, saj naselje v tem času še ni bila rudarska naselbina. Velenjski premog in šoštanjaska tovarna usnja sta v dolino pritegnila tudi železnico, ki je stekla skozi Savinjsko

dolino leta 1891 in povezala Velenje s Celjem, leta 1899 pa je železniška proga povezala Velenje tudi z Dravogradom oziroma s Koroško (Šalej 1999, po: Kljajič 1997). Dejavnost premogovnika je v prvem desetletju po odprtju zajela predvsem okoliške podeželske kraje na južnem in severnem robu doline. Velenje je še v začetku 20. stoletja tipično trgovsko-obrtniško naselje, ki predstavlja središče podeželske okolice (Hudales 1999). Zadnje desetletje 19. stoletja je bila premogovništvo edina industrijska panoga v Velenju. Posledica je bila hitra širitev obrti, trgovine in gostinstva. Premogovnik je bil velik porabnik lesa, zato se je povečal zlasti prevoz, prodaja ter obdelava lesa (Hudales 1999).

Nastanek sodobnega Velenja je izrazito povezan z razvojem premogovništva in pozneje kovinske industrije. O premogu v Šaleški dolini je prvi pisal pater Steiz leta 1766 v poročilu Štajerski kmetijski družbi. Najstarejša znana listina, ki omenja obstoj lignita (vrsta rjavega premoga) je iz leta 1767, ko je upravitelj Rudarskega sodniškega urada v Gradcu Ivan Fuchs poročal notranjeavstrijski vladi o najdenih nahajališčih. Omenjeni sloj lignita je bil zelo tanek, lokacija pa ni vplivala na kasnejši razvoj premogovnika. Za izkoriščanje premoga so bile koncesije prvič podeljene leta 1844 za kop Pesje, ki je bil predhodnik današnjega rudnika. Z vrtnimi deli so začeli leta 1873. Leta 1875 so izvrtali dobrih 176 metrov globoko vrtino, s katero je raziskovalec in lastnik premogovnika Pesje Franc Mages odkril ležišče pliocenskega premoga. Na globini 101 metra so našli dobrih 37 metrov debelo plast lignita. Gre za prvo odkritje bogate plasti premoga, zato leto 1875 velja za začetek delovanja današnjega Premogovnika Velenje. Med leti 1884 in 1889 je novi lastnik rudnika Daniel von Lapp dal izvrtati še 15 vrtin. Z globokimi vrtinji so nadaljevali med drugo svetovno vojno, intenzivneje pa po njej (Brezigar 1985; Seher 1998). Ker lignit nima večje kurilne vrednosti in ima poleg tega veliko pepela in vlage, ga ni racionalno prevažati na večje razdalje. Zato so že leta 1905 neposredno ob premogovniku zgradili termoelektrarno, še mnogo večjo pa po drugi svetovni vojni v sosednjem Šoštanju (Šalej 1999 po: Šterbenk 1998).

Slika 1: Razglednica Velenja iz okoli leta 1928, ki prikazuje Stari jašek ter Termoelektrarno Velenje (avtor neznan).

4 Obdobje po drugi svetovni vojni

Pravi intenzivni industrijski razvoj Velenja se začne po letu 1945 oziroma v obdobju socializma, kjer je bila odločilnega pomena najdba velikih zalog lignita ter industrijsko usmerjena politika takratne Jugoslavije. Mesto je v tem oziru sledilo temeljnemu vodilu državne gospodarske politike: industrializacija s poudarkom na graditvi težke in predelovalne industrije. Vrtanje in iskanje debelejših plast premoga se močno poveča in traja do 80. let 20. stoletja. Med letoma 1873 in 1982 so izvrtali približno 450 vrtin v skupni dolžini preko 241 kilometrov. Ocena iz časa druge svetovne vojne je (bila), da naj bi celotno nahajališče vsebovalo okoli 700 milijonov ton lignita. V lignitnih plasteh, debelih približno 170 metrov, je bilo do leta 1998 nakopanih približno 170 milijonov ton (Brezigar 1985; Seher 1998), do konca leta 2011 pa dobrih 226 milijonov ton premoga (Premogovnik Velenje 2019a). Količine izkopanega premoga so naraščale do srede 90. let 20. stoletja, v posameznih obdobjih pa je premogovnik zagotavljal kar tri četrtine vsega slovenskega premoga oziroma tretjino v Jugoslaviji. V 80. letih 20. stoletja je bilo povpraševanje po premogu tako veliko, da je premogovnik (takrat Rudnik lignita Velenje) kljub sodobni mehanizaciji in napredni lastni odkopni metodi komaj zadovoljeval potrebe po premogu. Zato ni naključje, da so leta 1981 prvič odkopali več kot 5 milijonov ton premoga, leta 1985 pa postavili rekord, 5.106.400 ton, ki velja še danes. To je čas, ko je imel rudnik največ zaposlenih, leta 1984 je v njem delalo 5458 ljudi. Po osamosvojitvi Slovenije se je potreba po premogu zmanjšala, s tem pa tudi količine izkopanega premoga. Od leta 2003 je velenjski lignit namenjen izključno proizvodnji električne energije v Termoelektrarni Šoštanj (Premogovnik Velenje 2019b). Slednjo so stalno izpopolnjevali in povečevali. Danes ima ta termoelektrarna, ki je največji tovrstni objekt v Sloveniji, 1029 MW instalirane moči, s čimer v povprečju zadovoljuje tretjino elektroenergetskih potreb Slovenije (Termoelektrarna Šoštanj 2019).

Slika 2: Razglednica iz leta 1938, ki prikazuje trg Velenje z gradom ter ravninski del, kjer se danes nahaja center Velenja ob Šaleški cesti proti gradu Šalek (avtor neznan).

Z naraščanjem potreb po premogu je rasla želja po izkopavanju, to pa je vplivalo na prebivalstvo in prostorsko širjenje Velenja. Velenje je bilo tudi po drugi svetovni vojni sprva neznatno rudarsko naselje. Po letu 1954 se je začelo spreminjati. Silovit razvoj je doživel v 50. letih 20. stoletja, ki se je nadaljeval v naslednjih desetletjih. Potrebe po delavcih so vplivale na priseljevanje, s tem pa na naraščanje prebivalstva. Največ priselitev je bilo v 70. letih 20. stoletja. Leta 1991 je živel v Velenju 71 % Slovencev, 8 % Muslimanov, 7 % Hrvatov, 6 % Srbov, 7 % pa je bilo neopredeljenih (Počakaj Horvat 1998).

Kljub velikim spremembam v Velenju, grad ostaja arhitekturna dominanta mesta. Po drugi svetovni vojni postane državna lastnina, v katerem uredijo rudarska stanovanja. Po letu 1957 ga postopno preurejajo v muzej. Prvotno so bili v gradu prostori Muzeja slovenskih premogovnikov, ki je od leta 1999 v opuščnem delu jame Škale, kjer uspešno deluje kot Muzej premogovništva Slovenije (Premogovnik Velenje 2019c). Razvijajoči se muzej v gradu se je zaradi širšega področja delovanja preimenoval v Muzej Velenje, v katerem je deset stalnih ter tematske občasne razstave. Pod njegovo okrilje spada še osem dislociranih enot (Muzej Velenje 2019).

V 50. letih 20. stoletja je tudi okolica Velenja lahko opazila, da v primeru Velenja ne gre le za gradnjo stanovanj, temveč da nastaja moderno mesto, ki nima primerjave v Sloveniji in Jugoslaviji (Hudales 2015). Regulacija reke Pake v letih 1956 in 1957 je pomenila osnovo za gradnjo bodočega mesta, saj je bil velik del območja stalno ali občasno pod vodo, po regulaciji pa se je ozemlje postopoma izsušilo (Žgank 1999). Leta 1957 je arhitekt Janez Trenz izdelal nov urbanistični načrt mesta (Poles 1999), 20. septembra 1959 pa je potekala svečana otvoritev novega središča mesta, kar velja za začetek Velenja kot mesta (Kljajič 1999). Iz tistega časa so znane parole o »socialističnem čudežu«, »mestu v parku«, »idealnem mestu idealnega družbenega reda« in podobno (Poles 2013). Vsekakor drži, da je bila ureditve mesta, nadstandardna stanovanja in z udarniškim delom urejena okolica zgled ostalim mestom tudi po kakovosti življenja t. i. delavskega razreda.

Ob občinskem prazniku leta 1963 je Velenje tudi formalno postalo središče Šaleške doline (Poles 1999). Leta 1952 postane mestna občina, nekdanja občina Šoštanj pa se leta 1963 preimenuje v občino Velenje,

Slika 3: Razglednica Velenja iz okoli leta 1940, ki prikazuje nekoliko vzpeto območje trga Velenje, nad katerim se vzpenja hrib z mogočnim velenjskim gradom (avtor neznan).

kamor se preseli tudi sedež občine. Leta 1981 se mesto (ne pa tudi občina) Velenje preimenuje v Titovo Velenje, ki nosi to ime do leta 1990, ko razveljavijo sklep iz leta 1981 in je mestu zopet ime (le) Velenje. Leta 1994 se takratna občina Velenje razdeli na tri nove občine: Mestna občina Velenje, Šoštanj in Šmartno ob Paki (Kljajič 2001). Šoštanj in Velenje danes povezuje industrijska cona, ki ju hkrati združuje v nekakšen industrijski in urbani kompleks oziroma urbanizirano somestje.

Novo Velenje danes ni samo dediščina starega trga, temveč obsega območje nekdanje Stare vasi (obcestnega naselja ob nekdanji cesti Velenje-Šoštanj), Staro Velenje (trg pod grajskim gričem) in Novo Velenje (urbano območje, ki se je širilo po drugi svetovni vojni) (Sore 1976). V starejši literaturi in na kartografskem gradivu se zanj pojavljajo zemljepisna imena kot so *Weln*, *Wöläna*, *Wallan*, *Wöllan* (Jeršič in Ževart 2019, 33). Mesto je nastalo torej med trgov Velenje, Staro vasjo, zaselkom Šmartno (Sv. Martin pri Velenju) in Šalekom (Šalej 1999).

Do leta 1954 sta kot jedri izstopali območji starega dela pod gradom ter po vojni zgrajeni del novega Velenja, vzhodno od starega rudniškega jaška. Po letu 1954 se je Velenje širilo proti jugu na ravninsko območje desnega brega reke Pake. Na levem bregu se je med letoma 1959 in 1964 oblikovalo upravno, kulturno, trgovsko in poslovno središče. Po letu 1964 se začne zidava enodružinskih hiš. V prvi polovici 70. let se je mesto širilo proti severovzhodu, kjer se je oblikovala četrta družinskih hiš Konovo in vilška četrta severno od Stare vasi. Po letu 1974 so se proti vzhodu in jugovzhodu širile blokovske in stanovanjske soseske, po letu 1980 pa se blokovska pozidava nadaljuje pri Selu ter v vzhodnem delu Velenjske kotline. V tem času se gradnja družinskih hiš že umika proti okoliškim podeželskim naseljem. Tako so v Velenju v času največjega priseljevanja v 70. letih zgradili dve petini vseh stanovanj (Počkaj Horvat 1998). Prostor med naselji je bil modernistično zasnovan v t. i. vrtno mesto, ki je nastajalo od srede 20. stoletja ter se močneje širilo do 90. let 20. stoletja, ko so bila znotraj mestnega območja funkcionalno zajeta še naselja Konovo, Pesje, Selo, del Prelog in Bevc (Šalej 1999).

Velenje je v začetku 60. let 20. stoletja postalo občinsko središče, obenem pa tudi zaposlitveno in gospodarsko središče pokrajine. Z razvojem premogovništva in industrije so se ponujale številne zaposlitvene možnosti, zato se je število prebivalcev močno povečalo. Rast prebivalstva je presegala povprečje ostalih mest v Sloveniji, saj se je med letoma 1961 in 1991 število prebivalcev povečalo skoraj za trikrat (SI-STAT 2019).

Leta 1957 je bil sprejet moderni urbanistični načrt po načelu t. i. mesta v parku (Šterbenk in Ževart 2001), s čimer so bili postavljeni temelji modernističnega mesta s svetlimi in sončnimi stanovanji sredi zelenja. Otvoritev mestnega središča so simbolično obeležili s 40. obletnico Komunistične partije Jugoslavije. V spomin na socialistično obdobje, stoji v mestnem središču največji kip Josipa Broza – Tita na svetu, ki so ga Velenjčani postavili leta 1977. Tito je Velenje obiskal štirikrat: v letih 1958, 1962, 1963 in 1969. Med odmevnejšimi je bil tretji obisk leta 1963, ko je v Velenje prišel skupaj z Nikito Hruščevom, ki je kot prvi sekretar Komunistične partije Sovjetske zveze vodil to državo. Znanja je anekdota, ko gospa Hruščev po ogledu Velenja, kjer so ji pokazali nova, prostorna in svetla stanovanja, ni verjela, da so namenjena rudarjem (Žgank 1999). Za razvoj mesta je bil med najzaslužnejšimi nekdanji direktor velenjskega premogovnika, kasnejši predsednik skupščine občine Velenje ter direktor zavoda za urbanizem Nestl Žgank, kateremu so Velenjčani leta 2009 postavili spomenik v bližini Titovega. S svojim znanjem, prizadevanji in političnimi povezavami, kjer je veliko vlogo odigral Franc Leskošek - Luka, eden vodilnih politikov na republiški in državni ravni, se je rudnik razvil v enega največjih in najsodobnejših v Jugoslaviji. Skupaj s prebivalci Velenja so opravili ogromno prostovoljnih udarniških ur ter v kratkem času zgradili sodobno mesto, poimenovano tudi vrtno mesto.

5 Obdobje po osamosvojitvi Slovenije

Za obdobje po letu 1991 je podobno kot v drugih slovenskih mestih značilen zaton težke industrije in premogovništva ter povečevanje brezposelnosti. Nekdaj množično doseljevanje, tudi iz drugih republik

nekdanje Jugoslavije, se je ustavilo. Ker so se v preteklosti priseljevali mladi ljudje, je naravni prirastek še vedno velik. Kljub deindustrializaciji je vodilna industrijska panoga kovinskopredelovalna industrija. Več kot polovica velenjskega aktivnega prebivalstva je zaposlena v industriji in rudarstvu. Gospodarstvo Velenja danes še vedno temelji na dveh večjih industrijskih sistemih, in sicer skupini Premogovnik Velenje in poslovnem sistemu Gorenje, ki zaposlujeta skupaj polovico aktivnega prebivalstva v mestni občini Velenje (Bole in sodelavci 2018). Uspešno delujejo tudi inovativna mala in srednje velika podjetja, kot na primer Esotech, HTZ Velenje, I.P., Plastika Skaza, Veplas in druga (Šumič 2016).

Rast industrije je temeljila na pridobivanju premoga in proizvodnji električne energije, zaradi česar je bilo v 80. letih prejšnjega stoletja to območje eno najbolj onesnaženih v Sloveniji. Zaradi podzemeljskega izkopavanja premoga ter kasnejšega posedanja tal so nastala umetna jezera (Velenjsko, Škalsko, Družmirsko oziroma Šoštanjsko). Na tem območju so bile pred tem kmetijske površine in naselja, ki so delno ali v celoti izginila (na primer Škale, Družmirje, Preloge). Zaradi premogovništva, se podoba še vedno spreminja, vendar je večina jezerskih obrežij delno ali povsem umirjenih. Izkopavanje premoga je intenzivnejše le še pod zahodnim bregom Velenjskega jezera, kjer ugreznino sproti zasipavajo z elektrofiltrskim pepelom. Kot stranski produkt sežiganja premoga v Termoelektrarni Šoštanj nastane vsako leto okoli 800.000 ton pepela. Slednji je bil v preteklosti glavni razlog za onesnaževanje Velenjskega jezera, sedaj pa z njim gradijo nasip oziroma vzdržujejo pregrado med Velenjskim in Družmirskim jezerom (Šterbenk in sodelavci 2004).

Velenjsko jezero je bilo do leta 1983 odlagališče pepela termoelektrarne, zato je večkrat prišlo do pogina rib. Zaradi vode, ki je z odlagališča pepela odtekala v jezero in naprej v reko Pako, je bila jezerska voda do leta 1993 izredno alkalna, pH 12. Premogovništvo in ostale industrijske dejavnosti so torej močno spremenile podobo Velenjske kotline. Nastala je jezerska pokrajina, ki je občutljiva za škodljive vplive različnih človekovih dejavnosti. Leta 1987 je bil v Velenju ekološki protest, ki je zaznamoval začetek strategije trajnostnega razvoja skupnosti. V ta namen so največji industrijski zaposlovalci in onesnaževalci, premogovnik, termoelektrarna in Gorenje, leta 1988 ustanovili Inštitut za ekološke raziskave – ERICo, ki je zadolžen za okoljski monitoring, izdelavo namenskih študij ter izpeljavo sanacijskih in razvojnih programov (Rotnik in sodelavci 2006; Špeh in Plut 2001). Leta 1993 so bile sprejete strokovne osnove za sanacijski program Vode občine Velenje, leto kasneje pa program v celoti. Od leta 1994 so se razmere v Velenjskem jezeru, ki je največji v Šaleški dolini ter z velikostjo 1,4 km² med večjimi v Sloveniji (Mestna občina Velenje 2019) izboljševale, saj so uredili zaprti krogotok transportne vode, ki se vrača v elektrarno (Šterbenk in sodelavci 2004). Rezultati opravljenih meritev in analiz monitoringa jezerske vode so leta 2019 pokazali, da je voda primerna za kohanje (ERICo 2019). Poleg kopaliških možnosti, je rezultat okoljske sanacije tudi nastanek pomembnega rekreacijskega območja za mestno prebivalstvo, prav v zadnjem času pa se povečuje tudi delež gostov od drugod. Velenje v novejšem času razvija tudi turistični sektor. Znatne okoljske izboljšave v Velenju predstavljajo zgleden model okoljske sanacije degradiranih industrijskih območij.

V letu 2019 je Velenje šesto največje mesto, v katerem živi dobrih 25.000 prebivalcev (SI-STAT 2019). Spada med gospodarsko močnejša središča Slovenije, ki je slonelo na premogovništvu, danes pa izstopa kovinska industrija s tovarno gospodinjske opreme Gorenje, ki je eden največjih gospodarskih subjektov in izvoznikov v Sloveniji (Šalej 1999) ter nekatera manjša uspešna podjetja.

6 Sklep

Intenzivna izgradnja Velenja kot urbanega in zaposlitvenega središča ter posledice zatona izkoriščanja premoga, je prebivalce Velenja opozorila na bodoče spremembe. Negotova prihodnost največjih zaposlovalcev (Gorenje, Premogovnik Velenje) sili Velenje k usmerjanju v druge dejavnosti. Zato gradijo svojo prepoznavnost na področju kulture (Muzej premogovništva Slovenije, Muzej Velenje, Dom kulture Velenje, odmevne prireditve), arhitekture (Velenjski grad, zasnova središča mesta, posamezne

zgradbe), športa (skakalnice, športni prostori), podjetništva (prilagodljiva manjša podjetja, podjetniški inkubator), ekologije (študij, inštitut, sprejemanje ekoloških politik) in turizma (Velenjsko jezero, obisk mesta). Bolj kot drugod, v Velenju načrtujejo in delajo v duhu vrednot, solidarnosti ter medsebojne pomoči. To želijo ohraniti in nadgrajevati tudi v bodoče, kar se zelo lepo kaže pri uspešnem društvenem delovanju ter izobraževanju starostnikov. Bolj kot na posamezna ločena poglavja svoje zgodovine, Velenje prisega na promocijo lokalnih posebnosti, ki jih promovira z razvojem naprednih idej in tehnologij ter promocijo lastnih turističnih potencialov. Kot ugotavlja raziskava iz leta 2018 (Bole in sodelavci 2018), so teme iz sodobne zgodovine Velenja (na primer premogovnik, industrija, socializem, udarnišvo) zelo pomembne za njegove prebivalce. Vplivajo na njihov način razmišljanja o inovacijah, razvoju in spremembah pri prihodnjem gospodarskem, turističnem in kulturnem razvoju mesta.

7 Zahvala

Prispevek temelji na raziskovalnem programu Geografija Slovenije (P6-0101), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije ter mednarodnem projektu BRIGHT FUTURE, ki ga sofinancirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (H6-8284) in Obzorje 2020 v okviru programa JPI Urban Europe.

8 Viri in literatura

- Brezigar, A. 1985: Premogova plast Rudnika lignita Velenje. *Geologija* 28/29.
- ERICo, 2019: Rezultati analiz Monitoringa Velenjskega jezera za namen kopanja. Velenje.
- Bole, D., Gašperič, P., Kozina, J., Kumer, P., Pipan, P., Repolusk, P., Tiran, J. 2018: Assessing social sustainability: case study town of Velenje. Medmrežje: https://giam.zrc-sazu.si/sites/default/files/t4.1_zrc_sazu_final_report_v3.pdf (20. 11. 2019).
- Medmrežje: <http://www.velenje-tourism.si/files/tourism/Publikacije/analize%20vode%20vj%202019.pdf> (22. 10. 2019).
- Hudales, J. 1989: Le vkup, le vkup uboga gmajna. Šaleški razgledi 2. Titovo Velenje.
- Hudales, J. 1999: Šaleška dolina v 18. in 19. stoletju. Velenje : razprave o zgodovini mesta in okolice. Velenje.
- Hudales, J. 2015: Življenje v novem mestu: Velenje in njegove urbane identitete 1945–1960. Zbirka Razprave FF. Ljubljana.
- Jakič, I. 1997: Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zupaščine. Ljubljana.
- Jeršič, S., Ževart, M. 2019: Velenje: bogastvo pogledov. Velenje.
- Kljajič, D. 1997: Zgodovina Velenja. Gradivo Mestne občine Velenje, tipkopis. Velenje.
- Kljajič, D. 1999: Velenje po letu 1940. Velenje. Razprave o zgodovini mesta. Velenje.
- Kljajič, D. 2001: Kratek pregled razvoja Velenja po letu 1945. Velenje: zbornik [11. in 12.] raziskovalnega tabora v letih 1999 in 2000. Velenje.
- Mestna občina Velenje. Jezera, 2019. Medmrežje: <https://www.velenje.si/za-obiskovalce/naravna-in-kulturna-dediscina/jezera> (18. 10. 2019).
- Počkaj Horvat, D. 1998: Velenjsko in Konjiško hribovje. Slovenija: pokrajine in ljudje. Ljubljana.
- Poles, R. 1999: Oris arhitekturnega razvoja Velenja – prek idealnega mesta do mesta priložnosti. Velenje: razprave o zgodovini mesta. Velenje.
- Poles, R. 2013: Velenje: sprehod skozi mesto moderne. Arhitekturni vodnik. Velenje.
- Premogovnik Velenje 2019a. Mejniki - Sprehod skozi zgodovino: 1875–2008, 2019. Medmrežje: <http://www.rlv.si/si/premogovnik-velenje/zgodovina/mejniki> (14. 10. 2019).
- Premogovnik Velenje 2019b. Zgodovina, 2019. Medmrežje: <http://www.rlv.si/si/premogovnik-velenje/zgodovina> (14. 10. 2019).

- Premogovnik Velenje 2019c. Muzej premogovništva Velenje, 2019. Medmrežje: <http://muzej.rlv.si/si/o-nas/premogovnik-velenje/zgodovina> (23. 10. 2019).
- Muzej Velenje. O muzeju Velenje, 2019. Medmrežje: <https://muzej-velenje.si/slo/o-muzeju/> (22. 10. 2019).
- Ravnikar, T. 1999: Čas prehoda med srednjim vekom in novim vekom v Šaleški dolini. Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice. Velenje.
- Ravnikar, T. 1989: Razmišljanja ob nekaterih odprtih vprašanjih iz preteklosti Šaleške doline. Šaleški razgledi 2. Titovo Velenje.
- Seher, A. 1998: Zgodovina premogovnika Velenje. Knjiga 2. Velenje.
- SI-STAT. Statistični urad Republike Slovenije, 2019. Medmrežje: <https://pxweb.stat.si/SiStat> (9. 10. 2019).
- Sore, A. 1976: Velenje. Krajevni leksikon Slovenije 3. Svet med savinjskimi Alpami in Sotlo. Ljubljana.
- Stopar, I. 1986: Gradovi na Slovenskem. Ljubljana.
- Šalej, M. 1999: Historično-geografski oris Šaleške doline in njenega obrobja. Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice. Velenje.
- Špeh, N., Plut, D. 2001: Sustainable landscape management in Slovenia: Environmental improvements for the Velenje coal mining community 1991–2000. *GeoJournal* 54. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1021749229959>
- Šterbenk, E., Ževart, M. 2001: Velenje – nastanek, razvoj in spremembe. Velenje: zbornik [11. in 12.] raziskovalnega tabora v letih 1999 in 2000. Velenje.
- Šterbenk, E., Ževart, M., Ramšak, R. 2004: Jezera, o katerih bomo še slišali. *Geografski obzornik* 51-1.
- Šumić, J. 2016: Scenarij prostorskega razvoja turizma v Mestni občini Velenje. Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani. Ljubljana.
- Termoelektrarna Šoštanj. Proizvodnja, 2019. Medmrežje: <http://www.te-sostanj.si/si/proizvodnja> (14. 10. 2019).
- Žgank, N. 1999: Spomini »rdečega kralja«. Ljubljana.